

СТАРШИНА ГЕТЬМАНЩИНИ: НЕСЛУЖБОВИЙ ВИМІР СЛУЖБОВОЇ КАР'ЄРИ ПРОВІДНОЇ СОЦІАЛЬНОЇ ВЕРСТВИ

Досліджуються механізми заміщення старшинських вакансій у козацькій державі, що базувалися не на службових заслугах кандидата, а на його спорідненості з впливовими представниками старшинської верстви. Акцентовується увага на масштабах цього явища та ставленні до нього в козацькому середовищі.

Загальновідомо, що однією з класичних ознак повноцінного існування соціального стану є спосіб формування тієї чи іншої соціальної спільноти – входження до неї не за службовим чи майновим зростанням претендента, а вже через сам факт його народження в тій чи іншій родині¹.

Соціальне переформатування України, що розпочалося в роки революційних трансформацій середини XVII ст. і найбільш очевидним проявом якого стало посідання козацтвом місця коронної шляхти як соціальної еліти, насправді не завершилось у часи затихання визвольних змагань, а тривало фактично впродовж усього періоду існування Гетьманщини². І як одну з провідних у цьому процесі, на наш погляд, можна виділити тенденцію до відокремлення вищої страти козацтва від решти загалу та формування на її базі відносно замкнутої соціальної групи, перепусткою на входження до якої ставала саме родинна спорідненість, а не заслуги перед Військом Запорозьким, які були визначальними на більш ранніх стадіях існування козацької державності. При збереженні наявних тенденцій вищий прошарок козацької старшини мав усі шанси перетворитися на провідний шляхетний стан. Лише під впливом активних інкорпораційних зусиль уряду Катерини II цей процес отримав певний «програмний збій», коли перетворення козацької старшини на спадковий привілейований стан таки завершилося, але вже у форматі її входження до середовища дворянства Російської імперії³.

Наскільки важливим було походження претендента, його родинні зв'язки для отримання перепустки у середовище козацької старшини і знатного товариства переконливо демонструють документи 1740-х рр., в яких мати фаворита імператриці Єлизавети Петрівни – Наталія Розумовська клопочеться про надання чину бунчукових і значкових товаришів своїм численним родичам та своякам⁴, а також аналіз персонального складу всього старшинського

* Горобець Віктор Миколайович – доктор історичних наук, професор, провідний науковий співробітник Інституту історії України НАНУ, завідувач сектору соціальної історії.
E-mail: victor_gor@ukr.net

¹ Див.: Миронов Б.Н. Социальная история России периода империи (XVIII–начало XX в.): Генезис личности, демократической семьи, гражданского общества и правового государства. 3-е испр. изд. – Санкт-Петербург, 2003. – Т.1. – С.76–82.

² Авторське бачення суті цієї проблеми див.: Горобець В. Еліта козацької України в пошуках політичної легітимізації: стосунки з Москвою та Варшавою, 1654–1665. – К., 2001. – 533 с.

³ Див.: Когут З. Російський централізм і українська автономія: Ліквідація Гетьманщини, 1760–1830. – К., 1996. – 317 с.

⁴ Центральний державний історичний архів України, м.Київ (далі – ЦДАК України). – Ф. 51. – Оп.1. – Спр.191 а. – Арк. 1–3; Спр.417. – Арк. 1–4.

корпусу гетьманату, зафіксованого в іменному списку козацької старшини за квітень 1751 р.⁵

В якій мірі названі приклади характерні для повсякденної практики адміністрування в Гетьманщині? І наскільки характеристики 1751 р. можуть бути екстрапольовані на ситуацію у цілому? Щоби відповісти на ці питання, вочевидь, варто здійснити невеличкий екскурс в історію козацького адміністрування попередньої доби.

«Накупні» чи «товариші заслужоні»?

Уже з другої половини XVII ст., а особливо з кінця XVII – початку XVIII ст. фактор родинних зв'язків відігравав неабияку роль у формуванні вищої старшинської корпорації. Для того, щоб пересвідчитись у цьому, достатньо буде, мабуть, лише проаналізувати ступінь спорідненості у середовищі генеральної і полкової старшини Гетьманщини. Так, наприклад, полковник стародубський у 1706–1708 рр. та гетьман Лівобережної України в 1708–1722 рр. Іван Скоропадський доводився сватом чернігівському полковникові Юхимові Лизогубу й водночас – сенатору Російської імперії, члену Верховної таємної ради князю Петру Толстому. Його брат Василь Скоропадський (який, до речі, був зятем генерального осавула Павла Грибовича) посідав уряд чернігівського полкового обозного. А швагрю Івана Скоропадського – Андрій Маркович у часи його гетьманування очолив Лубенський полк (на уряді перебував із 1714 по 1727 рр.), згодом став генеральним підскарбієм (1727–1740 рр.). Крім того, зять І.Скоропадського – граф П.Толстой, обіймав уряд ніжинського полковника (1719–1727 рр.). Гетьманський небіж, Михайло Васильович Скоропадський, деякий час перебував у складі бунчукових товаришів, а потім став генеральним підскарбієм (1741–1758 рр.), він доводився зятем князя Юрія Четвертинського через шлюб з онукою гетьмана І.Самойловича Уляною Четвертинською; та у другому шлюбі – зятем гетьмана Данила Апостола. Інший небіж І.Скоропадського – бунчуковий товариш Іван Васильович Скоропадський, був зятем генерального осавула Степана Забіли. Племінниця І.Скоропадського – Анастасія Василівна, була замужем за сином генерального судді Василя Кочубея бунчуковим товаришем Федором Васильовичем Кочубеєм; інша племінниця – Парасковія Василівна одружилася з хорунжим генеральної військової артилерії Іваном Івановичем Забілою. А внучатих племінників І.Скоропадського сімейні узи пов'язували з полтавським полковником Василем Васильовичем Кочубеєм, родиною Милорадовичів, Яковом Полуботком⁶.

⁵ Інститут рукопису Національної бібліотеки України імені В.Вернадського (далі – ІР НБУВ). – Ф.1. – Спр.57325–57343. – Арк.1–112.

⁶ Про родинну спорідненість у старшинському середовищі Гетьманщини див.: *Gajesky G. The Cossack Administration of the Hetmanate. – Vol.1–2. – Cambridge, 1978. – 790 p.; Модзалевский В.Л. Малороссийский родословник. – Т.1 (А–Д). – К., 1908. – 541 с.; Т.2 (Е–К). – К., 1910. – 746 с.; Т.3 (Л–О). – К., 1912. – 930 с.; Т.4 (П–С). – К., 1914. – 944 с.; Т.5 (Т). – Ч.1. – К., 1996. – 53 с.; Т.5 (Т). – Ч.2. – К., 1998. – 50 с.; Т.5 (Т–Х). – Ч.3. – К.; Санкт-Петербург, 2004. – 42 с.; Т.5 (Х–Ш). – Ч.4. – К.; Санкт-Петербург, 2004. – 42 с.; Т.5 (Ш–Я). – Ч.5. – К.; Санкт-Петербург, 2004. – 52 с.; *Лазаревский А. Описание старой Малороссии. – Т.1: Стародубский полк. – К., 1889; Т.2: Полк Нежинский. – К., 1893; Т.3: Прилуцкий полк. – К., 1902; Его же. Очерки малороссийских фамилий // Русский архив. – 1875–1876; Его же. Люди старой Малороссии // Киевская старина. – 1882. – №1, 3, 8; 1884. – №1; 1885. – №5; 1886. – №1, 7; 1887. – №6–8; 1888. – №11;**

Не менш розгалуженим був і родинний клан Апостолів. Власне вже найбільш відомий серед них – миргородський полковник (1682–1727 рр.) і гетьман (1727–1734 рр.) Данило Апостол – був сином миргородського й гадацького полковника, наказного гетьмана (1659–1678 рр., з перервами) Павла Апостола та небожем миргородського полковника (1664 р.) Дем'яна Постоленка. Його сини Петро і Павло обіймали полковницькі уряди в Лубнах та Миргороді. Зять Д.Апостола – Лук'ян Якович Жураковський був наказним ніжинським полковником, інший – Михайло Васильович Скоропадський – генеральним підскарбієм; ще інший – Василь Васильович Кочубей – полтавським полковником (1726–1743 рр.). Загалом же сватами Д.Апостола були генеральний осавул Яків Жураковський, генеральний осавул, згодом генеральний обозний Іван Ломиковський, генеральний обозний Василь Дунін-Борковський, прилуцький полковник Дмитро Горленко, генеральний суддя Василь Кочубей.

Можливо, приклади зі Скоропадськими й Апостолами є одними з найбільш показових. Утім, вони не були винятками, а лише концентрованим вираженням універсального правила, згідно з яким практично вся вища козацька верства тісно пов'язувалася між собою сімейно-родинними зв'язками. Такий стан справ, з одного боку, сприяв її консолідації, а з іншого – суттєво гальмував розвиток, звужуючи можливості для кооптації до вищих владних ешелонів найбільш гідних і заслужених у Війську Запорозькому елементів.

У Гетьманщині сформувався потужний клан Кочубеїв. Уже генеральний писар у 1687–1694 рр. та генеральний суддя в 1694–1708 рр. Василь Кочубей спромігся породичатися з гетьманом Іваном Мазепою, генеральним суддею Василем Чуйкевичем, генеральним осавулом Іваном Сулимою, ніжинським полковником Степаном Забілою та миргородським полковником Данилом Апостолом. Зятями В.Кочубеєві доводилися ніжинський полковник (1696–1701 рр.) Іван Обидовський (небіж гетьмана І.Мазепи), ніжинські полковий суддя Семен Чуйкевич та сотник Василь Забіла. А вже син генерального судді – полтавський полковник Василь Васильович Кочубей поріднився з гетьманом Д.Апостолом, полковим обозним Василем Скоропадським, генеральним суддею Андрієм Безбородьком, генеральним осавулом Іваном Скоропадським, а також із відомими старшинськими родинами Лизогубів і Томар.

Компут всего полку Полтавского товариства и посполства конных и піших также и воловую упряж мючих за [...]вого рейментарства ясневелможного его мсти пана Іоанна Ільича Скоропадского [...] по указу его велможности есаул [...]ойсковый енеральный его мст пн Василий Жураковский, 1719 року // ІР НБУВ. – Ф.І. – Спр.54480. – Арк.1–188; Компут всего товариства комонного служащего, козаков воловью упряж меючих и піших, також людей посполитих тяглых, піших, ніщетних и подсосудков по указу его млсти пана Івана Черняка полковника войска Его Црского Превтлого Влчства Запорожского Полтавского в сотнях через ревзію справлений в року 1721 марта 20 // Там само. – Спр.54481. – Арк.1–210; Компут всего полку Миргородского старшины полковой, значкового товариства полкового, старшини сотенной, атаманье и рядових козаков, ревизиваний року 1723 // Там само. – Спр.54479. – Арк.1–320; Видение полкового города Полтави сколько в оной обретаецца полковой старшины, бунчуковых товаришей и знатних вдов, полковых служителей, значковых товаришей, атаманов, козаков можных, промыслом великим и малым бавячихся, грунтовых и малогрунтовых, убогих и крайне убогих козаков и вдов козаков, коней и волон не имеют и служит войсковой службы не могут, дворов владельческих, приїжджих, дворов пустых и футоров, значит нижег сего 1732 года юля 16 // Там само. – Спр.54335. – Арк.1–568.

У Стародубському полку можна говорити про полковницьку династію Миклашевських, у Чернігівському – Самойловичів і Лизогубів, у Київському – Вольських, у Прилуцькому – Горленків і Галаганів, у Полтавському – Герциків, Левенців. Натомість іноетнічні полковницькі династії Милорадовичів, Танських, Божичів, Капністів спричинили провальні наслідки Прутського походу Петра I (1711 р.). Як відомо, під час кампанії молдавський господар Д.Кантемір «зрадив» свого сюзерена, турецького султана, і воював на боці російського царя. Після поразки над Прутом Петро I категорично відмовився видати Високій Порті свого придунайського союзника, заявивши, згідно з переказом, що ліпше поступиться всіма землями аж до Курська (тобто, власне українськими територіями), аніж видасть Д.Кантеміра. У серпні 1711 р. господар разом зі своїми «дворянами» – «мечниками», «двораками», «медельничарами», «конюшеними» – прибув до Києва. Попри тривожні чутки, що поповзли тоді Україною, цар не наважився жалувати свого вірного сателіта гетьманським урядом. Утім, владні амбіції частини оточення Д.Кантеміра було вдоволено полковницькими і сотенними, а іншої – старшинськими урядами у слобідських козацьких полках і регулярних російських підрозділах, розквартированих у Слобожанщині. Причому відбувалося це незважаючи на те, що є чимало свідчень джерел щодо не надто хвалебних відгуків на адресу прибулих із Петром I з Прутського походу вихідців з Балкан із боку місцевого населення, старшин і навіть російських сановників. Доволі показовою у цьому сенсі була порада князя Олександра Меншикова, висловлена цареві Петру I в контексті якраз розгляду клопотання найбільш відомого «прутського емігранта» – князя Дмитрія Кантеміра – щодо поширення його влади на всю Україну. Відмовляючи царя від цього кроку, О.Меншиков аргументував свою позицію: «От волошских начальников управление над подданными – сурово, малодушно и деспотическое»⁷.

Щоправда, із плином часу балканські вихідці породичалися з українською правлячою верствою й увійшли в український простір. Так, скажімо, гадяцький полковник Михайло Милорадович одружився з донькою генерального осавула Степана Бутовича, його син від першого шлюбу Степан Милорадович узяв за дружину дочку генерального осавула Михайла Гамалії, а своїх доньок видав за сина чернігівського полковника і наказного гетьмана Семена Полуботка та нащадка переяславських полковників і генеральних старшин – Андрія Горленка. Так само і брат Михайла Милорадовича – Гавр (до речі, успадкував від першого полковницький уряд у Гадячі) доводився сватом генеральному судді Якимові Горленку.

На сотницькому рівні з кінця XVII ст. сформувалося чимало династій, в яких влада передавалася від батька до сина впродовж кількох поколінь. Так, наприклад, Борзненську сотню в 1654–1773 рр. утримували Забіли, Мглинську в 1669–1732 рр. – Єсимонтовські, Топальську в 1669–1782 рр. – Рубці, Лохвицьку в 1679–1727 рр. – Гамалії, Олишківську в 1680–1773 рр. – Шрамченки, Городиську в 1687–1766 рр. – Петровські, Ічнянську в 1687–1752 рр. – Стороженки, Срібнянську в 1688–1755 рр. – Троцини, Варвинську в

⁷ *Филарет*. Историко-статистическое описание Харьковской епархии. – Отд. II. – Москва, 1857. – С. 68.

1689–1763 рр. – Тарнавські, Шептаківську в 1692–1777 рр. – Манківські, Дівичку в 1694–1767 рр. – Селецькі, Хорольську в 1701–1760 рр. – Родзянки, Конопську в 1707–1750 рр. – Костенецькі⁸.

Як же сприймало співтовариство прояви непотизму в козацькому середовищі? Найчіткіше негативне ставлення козацької старшини до практики самовільного призначення гетьманом на старшинські посади та позбавлення ним урядів артикульоване в доносі на гетьмана Івана Самойловича, поданому московському урядові 7 липня 1687 р. Серед іншого вказувалось і на таку провину регіментаря:

«Уряды по своему гневу отнимает и не по пристойным причинам их наказывает. [...] За уряды полковничьи берет великие посулы. [...] Людей старинных войсковых заслуженных всякими своими вымышленными способы теснит. [...] А иных мелких, незаслуженных, с собою поставливаея, тем оказывается, что хочет учинить, что сможет»⁹.

Демонструючи неповагу І.Самойловича до традицій виборності на старшинські уряди, опоненти акцентували увагу на його тривалому небажанні допустити обрання другого генерального судді, оскільки, мовляв, він хоче, щоби «тот судейской уряд за великие деньги был куплен»¹⁰.

А до цього в Нові статті Юрія Хмельницького 1659 р. було записано норму, згідно з якою обрання полковників, як і решти старшин, мало відбуватися не за вказівкою гетьмана, а з волі товариства («а чтобъ выбирать въ Войско полковниковъ на раде, кого межъ себя излюбятъ»)¹¹. Причому ці статті містили навіть заборону на призначення полковниками кандидатів з інших полків – вибирати на полковництво «кого межъ себя излюбятъ изъ своихъ полковъ, а изъ иныхъ полковъ въ полковники не выбирать»¹². Так само не дозволялось обирати на полковництво, як і на інші старшинські уряди, іновірців: «Въ Войске ж Запорожскомъ всякимъ начальнымъ людемъ, кроме православныхъ християнъ, иныхъ ни которыхъ веръ людемъ впредь не быть». Не дозволялося також посідати старшинські уряди й новохрещеним іноземцям; «потому что отъ новокрещенныхъ многая въ Войске смута и междоусобіе zaczynaється, да имъ Войска Запорожского козакамъ чинятся налоги и тесноты»¹³.

При обранні на полковництво у відповідних універсалах гетьмана на вступ на уряд увага зазвичай акцентувалася на тому, що кандидат «знаючи бытии в Войску Запорозком заслужонного, годного и до делностей рыцерскихъ способного мужа»¹⁴ (тут і далі курсив мій – В.Г.).

Автори Конституції 1710 р. окремих пункт присвятили обумовленню права вільної елекції та запобігання доступу до влади «накупнів»:

⁸ Оглоблин О. Гетьман Иван Мазепа та його доба. – Нью-Йорк; К.; Л.; Париж; Торонто, 2001. – С.116.

⁹ Бантыш-Каменский Д.Н. Источники малороссийской истории. – Ч.1. – Москва, 1858. – С.302.

¹⁰ Там же. – С.303.

¹¹ Універсали українських гетьманів від Івана Виговського до Івана Самойловича (1657–1687). – К.; Л., 2004. – С.119.

¹² Там само.

¹³ Там само.

¹⁴ Там само. – С.734.

«Поневажъ всякіе на людей верныхъ тяжести, утиски и здирства походятъ найбарзей отъ властолюбныхъ накупневъ, которіи, *не фундуячися на заслугахъ своихъ*, а прагнучи несътою пожадливо-стью, для приватного своего пожитку урядовъ войсковыхъ и посполитыхъ, прельщають сердце гетманское корруціями и оними втыскаются, безъ вольного избранія, надъ слушность и право, то на уряды Полковничіе, то на иншыя власть»¹⁵.

Із метою недопущення посідання старшинських урядів «накупнями» укладчі документа постановляли,

«абы ясневельможный гетманъ жадными, хочъ бы найболшими, не уводячися датками и респектами, никому за корруціи урядовъ полковничьихъ и иншыхъ войсковыхъ и посполитыхъ начальствъ не вручалъ и на сильно на оные никого не наставлялъ, лечь всегда, якъ войсковые, такъ и посполитые, урядники меють быти волными голосами, особливе зась полковники, обирашь»¹⁶.

Проте, як бачимо, протестуючи проти практики «накупництва» і незаслуженого посідання урядів, старшини жодного разу не порушують питання щодо неприйнятності проявів непомітності. Ба більше, ні для кого не було секретом, що, наприклад, Юрій Хмельницький обирався на гетьманство завдяки «славі батька». Про синів гетьмана І.Самойловича, замолоду розставлених на впливові полковницькі уряди, по його поваленню говорили винятково з негати-вними конотаціями. Так, і у згадуваному вище доносі старшини на гетьмана І.Самойловича серед іншого зазначалося: «В мельницахъ козацкихъ нетъ козакамъ воли, ни знатнымъ, ни заслуженнымъ; все на себя забираетъ. Что у кого полюбит-ся, возметъ, а что онъ минетъ, то дети возмутъ»¹⁷. Про дітей гетьмана згадували й дяки Посольського приказу, готуючи виписку про його повалення: «Козаки и все посольство единодушно устремились, ево, гетмана, за ево многие измены, и за непристойные ево и детей ево слова [...]»¹⁸.

А ось факт обрання в Миргороді, цій «вотчині» клану Апостолів, на полковництво у віці 28-ми років Д.Апостола сприймався як цілком унормований. Як і, власне, призначення його синів – Петра і Павла, загалом дуже слабо пов'язаних своєю попередньою службою з козацькою спільнотою, полковниками до Миргорода й Лубен.

Отож не дивно, що, наприклад, в іменному списку козацької старшини Гетьманщини за 1751 р., згадуючи про лубенського полковника Петра Апостола, зауважено, що «в тот чин пожалован [...] за служби отца его покойного гетмана и кавалера Апостола и его самого»¹⁹. Так, власне, як і при згадці про прилуцького полковника Григорія Галагана: «Полковничій син із наказних полковників»²⁰.

¹⁵ Бантыш-Каменский Д.Н. Источники малороссийской истории. – Ч.2. – Москва, 1859. – С.251–252.

¹⁶ Там же. – С.252.

¹⁷ Там же. – Ч.1. – С.302.

¹⁸ Там же. – С.321.

¹⁹ ІР НБУВ. – Ф.І. – №57325–57343. – Арк.50.

²⁰ Там само. – Арк.75.

Родинні зв'язки як аргумент

Узагалі, якщо уважніше придивитися до документа 1751 р.²¹, то неважко помітити той факт, що відповідні ремарки про близький родинний зв'язок записаних у ньому можновладців полкового рівня зі старшинськими родами Гетьманщини мали б бути присутніми при згадках принаймні у шести із десяти наявних тут старшин. Натомість полтавський і ніжинський полковники – Андрій Горленко та Семен Кочубей – значаться як такі, що заслужили високий уряд службою в ранзі бунчукових товаришів. Переяславський полковник Семен Сулима – «з обозних полкових», а стародубський Федір Максимович – з «лейб-гвардії Семенівського полку поручиків»²². А поза тим добре відомо, що полтавський полковник А.Горленко доводився онуком прилуцькому полковникові Д.Горленку та миргородському полковнику, згодом гетьману Данилові Апостолу. Так само й ніжинський полковник С.Кочубей – це не хто інший, як онук генерального судді В.Кочубея, правнук полтавського полковника Федора Жученка і небіж іншого полтавського полковника Василя Васильовича Кочубея²³. Переяславський полковник Семен Сулима – син полковника Івана Сулими, а Федір Дмитрович Максимович представляв не менш знаний в Україні старшинський рід Максимовичів.

Але якщо у випадку з «урядовою» старшиною непотизм ще хоч якось маскувався згадками про ту чи іншу службу кандидата як підставу для його призначення на високий уряд, то при здобутті чинів бунчукових і значкових товаришів фактор родинного зв'язку виступав уже як цілком законний і самодостатній аргумент. Так, наприклад, із тих 41 козака, які у середині XVIII ст. належали до середовища бунчукових товаришів Ніжинського полку, за ознаками родинної належності до товариства було включено 21 особу, а саме 16 синів бунчукових товаришів, 2 синів сотника, по 1 сину генерального старшини, полковника і компанійського полковника²⁴. За службу в ранзі сотників, канцеляристів, значкових і військових товаришів потрапило лише 8 осіб. Причому не обов'язково саме служба стала причиною їх включення до цієї категорії привілейованих безурядових старшин, адже частина з них також належала до відомих старшинських родів. Але, принаймні, вони встигли хоч десь послужити Війську Запорозькому.

Так само потенційним резервом поповнення категорії бунчукових, які отримали це звання не за свою службу, а через родинні та свояцькі зв'язки, може бути й чимала група (12 осіб), котрі не представили патент при звірці. Ще більш переконалива перевага за тими, хто включався до числа бунчукових за родинною належністю, спостерігається у Стародубському полку, де із загальної кількості 41 бунчуковий товариш 27 осіб були записані як діти бунчукових, генерального старшини, полковника, сотника, значкового. Або, скажімо, у Лубенському полку, де серед 31 бунчукового товариша родинні зв'язки як рушій службової

²¹ ІР НБУВ. – Ф.І. – №57325–57343. – Арк.1–112.

²² Там само. – Арк.67, 80, 89 зв., 96.

²³ Останній, до речі, доводився небожем полтавському полковникові Іванові Іскрі, ще одному зятеві полковника Федора Жученка.

²⁴ ІР НБУВ. – Ф.І. – №57325–57343. – Арк.6–6 зв.

кар'єри були актуальними для 22 осіб (тобто приблизно 60%). Загалом же у межах Гетьманщини зі встановлених мною 214 службових кар'єр бунчукових товаришів майже половина (106) базувалися винятково на родинній спорідненості, ще 43 особи не пред'явили документи і лише 65 «показали» хоч якусь службу (іноді доволі далеко від козацької специфіки – «з писарства консисторського», «з перекладачів Іноземної колеґії» тощо)²⁵.

Коли ж говорити конкретно про походження кандидатів, яке, власне, і стало перепусткою до середовища бунчукових товаришів, то можна зауважити наступне. Зі згаданих 106 осіб, головною заслугою яких була належність до старшинських родин, найбільша кількість (67) були синами бунчукових товаришів, 11 – синами полковників, 8 – генеральних старшин, 7 – сотників, 4 – компанійських полковників, 2 – військового товариша й по 1 – полкового старшини, значкового товариша, курінного отамана полкової сотні. Ще 4 особи потрапили до категорії бунчукових товаришів завдяки заслугам дідів – були внуками полкових старшин²⁶.

Приблизно така ж картина спостерігається і серед кількості значкових товаришів. Загалом зі встановлених 423 персоналій значкових товаришів родинні зв'язки послужили підставою для надання чину у 199 випадках. Ще у 22 є серйозні підстави для того, аби говорити про існування корупції й так званого «накупства» (проти чого системно намагалися боротися творці Конституції 1710 р.), адже представлені у цій групі стратегії службового зростання колишніх «дворян гетьмана», «придворних служителів полковника», «дозорців Ропської волості», «абшитованих півчих», «магістратських писарів», а також представників «єврейського роду по хрещенню», міщан і посполитих²⁷ вказують на відсутність заслуг власне перед Військом Запорозьким як окремою соціальною корпорацією, ба більше – свідчать про їх соціальну чужорідність.

Коли спробувати конкретизувати походження кандидатів, яке, власне, і стало запорукою службового зростання до статусу значкового товариша, то тут варто зауважити, що зі згаданих 199 осіб найбільше (95) отримали чин «по отцю своєму в значкових товаришах бившому». Ще 23 особи були «полкових старшин, сотників і значкових товаришів сини, которие в числі значкових товаришів службу отправляють». Причому крім них окремо виділялися значкові товариші, які походили зі старшинських родин (22 особи) та були конкретно синами полкової старшини (3 особи). Щодо частини значкових товаришів присутня згадка про родинні зв'язки як, власне, про саму підставу взяття їх «під значок полковника» – «по отцю своєму в бунчукових товаришах бившому» (2 чол.); з козаків «за служби отчима його бувшого писаря полкового» (1 особа); з козаків «за служби отця сотника» (18 чол.); «за служби деда і отця в сотничому чину бивших» (14 чол.); із козаків «за служби отця в отаманском чину бившому» (9 чол.); «по отчиму своєму в значкових товаришах бившому» (1 особа); «по діду своєму в значкових товаришах бившому» (1 особа). Цікаво виглядає згадка про зарахування до категорії значкових роменських міщан Івана й Матвія Полетик – «по деду і отцю в значкових товарищах бивших». Крім міщан із Ромнів бачимо серед

²⁵ Там само. – Арк.1–112.

²⁶ Там само.

²⁷ Там само.

привілейованої верстви козацького стану й 6 вихідців із церковного середовища – синів священиків.

Звичайно, як бунчукові, так і значкові товариші, – це представники так званої безурядової старшини, за якими не було закріплено на постійній основі певні посади чи форми адміністративного управління. Але саме ці соціальні групи являли собою найближчий резерв при заміщенні старшинських вакансій. Скажімо, саме з представників бунчукового товариства чи не найчастіше відбувалося обрання, а точніше – призначення (якщо говорити про реалії XVIII ст.) на полкові й сотенні уряди. На практиці майже всі діти полковників і генеральних старшин у XVIII ст. розпочинали своє службове зростання саме з рангу бунчукових товаришів і нерідко з нього отримували призначення на полковництво чи на генеральні уряди (принаймні такими були реалії в останні десятиліття існування української автономії). Так, якщо проаналізувати склад корпорації генеральних старшин навесні 1751 р., то неважко помітити такий факт, що з семи наявних на той час генеральних старшин (два уряди залишалися незаміщеними) майже половина (трое) перед тим не посідали якогось старшинського уряду, а прийшли до гетьманського уряду з середовища бунчукового товариства. Зокрема, саме такий службовий шлях був характерним для генерального підскарб'я Михайла Скоропадського, генеральних осавулів Якова Якубовича та Петра Валькевича²⁸. Звання бунчукового товариша стало стартовим майданчиком і для стрімкого службового зростання ще одного тогочасного генерального старшини – Якіма Горленка, представника відомої старшинської династії, котрого в реєстрі 1751 р. записано як генерального суддю, що перед тим служив на уряді генерального хорунжого²⁹. Проте на нього він потрапив саме з чину бунчукового товариша, який отримав за заслуги як значковий товариш, тобто також не посідаючи якогось старшинського уряду.

Не менш промовистою є й картина, що вимальовується при аналізі середовища козацьких полковників. Адже коли простежити стратегії службового зростання старшин, котрі у середині XVIII ст. обіймали полкові уряди, то з'ясується, що для Григорія Галагана, Андрія Горленка, Семена Кочубея, Петра Апостола уряд полковника став лише першим щаблем (!) у службовій драбині Війська Запорозького.

Зі служби у званні значкових товаришів великою мірою рекрутувався персональний склад полкової старшини. Зокрема, серед 58 полкових старшин 12 прийшли зі служби значкових (більше було лише колишніх військових канцеляристів – 18).

Вельми показовими в контексті формування у середовищі козацтва окремої, привілейованої, вищої страти є згадки при призначення на старшинські уряди не лише з огляду на власні заслуги й попередню службу кандидата, а й заслуги його роду. Наприклад, при згадці про полковника Григорія Галагана міститься ремарка: «Полковничій син из наказних полковников»³⁰. Так само і про полкового хорунжого Антона Яновського зауважено, що він уряд посів із військових канцеляристів, а крім того доводиться сином полковому хорунжому³¹. Про ще

²⁸ ІР НБУВ. – Ф.І. – №57325–57343. – Арк.5–6.

²⁹ Там само.

³⁰ Там само. – Арк.75.

³¹ Там само.

одного з полкових старшин записано, що він також розпочинав службу військовим канцеляристом, а є сином сотника тощо³².

Зважаючи на родинну спорідненість із заслуженими старшинськими династіями Гетьманщини як чи не вирішальний чинник при здобутті почесного чину бунчукового товариша, при аналізі персонального складу цієї групи важко не помітити практично в кожному полку наявність груп бунчукових, пов'язаних між собою братерськими родинними узами. Так, у Ніжинському полку це Іван, Петро, Данило й Василь Забіли (сини бунчукового товариша Данила Забіли), Семен і Михайло Заруцькі (також сини бунчукового товариша Заруцького), Данило, Олексій і Григорій Покорські (сини бунчукового товариша Данила Покорського)³³.

До питання про технологію непотизму в Гетьманщині: Наталія Розумовська просить...

Звичайно, для того, щоби впевнено говорити про масштаби непотизму, потрібно проаналізувати саму процедуру здійснення призначення. Наявна ж джерельна база у більшості випадків може лише опосередковано вказувати на існування подібної практики. Проте надзвичайно показовим прикладом того, яким чином непотичні зв'язки проявлялися у процесі посідання старшинських урядів, є згадані вище звернення матері фаворита імператриці Олексія Розумовського – Наталії Дем'янівни до правителів Генеральної військової канцелярії в 1742 та 1749 рр. Власне, документ від 22 жовтня 1742 р. був не зверненням, а вже резолюцією на нього – універсал «генеральной малороссійской старшині, полковникамъ, бунчуковимъ товаришамъ, старшинамъ полковымъ, сотникамъ и всімъ, кому о томъ відать надліжить» (цікаво, що саме звернення Н.Розумовської, як видно з тексту документа, надійшло до Генеральної військової канцелярії лише за день до видачі згаданого – 21 жовтня 1742 р.)³⁴.

Із тексту ж універсалу довідуємося, що у своєму листі мати коханця російської самодержиці звертала увагу на заслуги її родичів із Київського полку. Конкретно йшлося про рідних братів Н.Розумовської – Федора, Герасима й Дениса Демешків, племінників – Андрія, Павла та Корнія Демешків (синів померлого брата Андрія), а також зятів – Йосипа Закревського, Уласа Климовича та Юхима Дарагана, котрі

«с пришлих де давних годов ея імператорского величества всероссійскому престолу в разных военных ниже показанныхъ и других многих походахъ верно радетельно и усердно нещадя своего здоровья служили неупушчая не одного походу»³⁵.

Щоправда, з уточнення переліку заслуг родини Демешків видно, що щось конкретне сказати можна лише про службу Федора й Герасима:

«Федоръ Демешко тринадцать годовъ атаманомъ куріннимъ билъ и поручаемие ему разние полковие служби отбуваль, а Герасимъ Демешко во всіх турецьких акціях и сражениях службу отправли».

³² Там само. – Арк.75–75 зв.

³³ Там само. – Арк.7 зв.

³⁴ ЦДІАК України. – Ф.51. – Оп.1. – Спр.191 а. – Арк.2–3.

³⁵ Там само. – Арк.2.

Про службу ж Дениса Демешка жодним словом не згадано, натомість на щит піднято попередні (і, варто зауважити, не надто конкретизовані) заслуги роду: «А діди и отцы ихъ всіхъ прежде бившихъ походовъ неминовали, і сина ихъ инные от неприятеля раненни и побити»³⁶, які, утім, викликають певні сумніви щодо достовірності. Зокрема, єдине конкретне прізвище, що тут згадується, – діда Наталії Дем'янівни «Григорія Стришимця», котрий, нібито, «чрезъ тридцять годъ сотникомъ остерскимъ билъ, и разніе походи отбуваль»³⁷. Проте серед встановлених на сьогоднішній день осіб, котрі посідали сотницький уряд в Острі, старшини з таким іменем і прізвищем немає³⁸.

Не надто вражають службовими звитягами й послужні списки племінників Н.Розумовської – Андрія, Павла та Корнія Демешків, які «з одного двора перемінно во всіхъ турецькіхъ походахъ обрѣгалис [...], а отецъ ихъ, а ее родной братъ, помятой умершій Андрей Демешко, всіхъ прежнихъ давнихъ походовъ неминоваль»³⁹ (саме тому, мабуть, і довелося згадати про заслуги їхнього прадіда – Григорія Стришимця).

Трохи більше можна було сказати про козацьку службу зятів Наталії Дем'янівни, з котрих

«одинъ Іосифъ Закревскій билъ въ Полскомъ поході три года, такожъ и въ Очаковскомъ, Дністровскомъ и Хотинскомъ находился въ службі ея імператорского величества во всякой вірности, другій зят ея, Уласъ, въ тихъ же походахъ будучи службу отправляль, а третій, Евфимъ Драганъ, въ тихъ же походахъ обретался, и особливо отецъ его, Федоръ Драганъ, находился в службі въ усіхъ Самарскихъ походахъ»⁴⁰.

На підставі згадок участі родичів у військових виправах Н.Розумовська й порушувала питання про їх винагородження, аргументуючи своє прохання тим, що вони

«за тую же долговременную и усердно оказанную ревностную ихъ службу, чрезъ которую они понесли зъ своихъ имуществъ многие убитки по приміру другихъ никакихъ еще доселі височайшого ея імператорского величества награждения не получили, і просила о награжденіи за такие многие ревностные и усердно оказанные службы, чиномъ бунчуковыхъ товарищей»⁴¹.

Які ще аргументи могла використовувати ця, хоч і не заслужена у Війську Запорозькому, проте така впливова в Україні особа, видно з її пізнішого листа до Генеральної військової канцелярії (від 1749 р.), де Н.Розумовська, укотре просуючи своїх родичів по службі, зазначала:

«Я в надежду вашего ко мні приятелства чрезъ сее высокородныхъ вашихъ приятельствъ прошу: племянникъ мой Иван Мітченко от полковой Киевской канцелярии взялъ атестатъ о произведении его в бунчуковые товарищи, и по томъ атестате пожаловать и выдать

³⁶ ЦДІАК України. – Ф.51. – Оп.1. – Спр.191 а. – Арк.2.

³⁷ Там само.

³⁸ Див.: *Gajecy G. The Cossack Administration of the Hetmanate.* – Р.240–241.

³⁹ ЦДІАК України. – Ф.51. – Оп.1. – Спр.191 а. – Арк.2.

⁴⁰ Там само. – Арк.2–2 зв.

⁴¹ Там само. – Арк.2 зв.

ему универсаль в том чине его удостоить; також и о другихъ родственникахъ нашихъ в прошенияхъ пожаловать неоставлять; за что я высокородиямъ вашимъ в требованияхъ отъ васъ буду должна»⁴².

Отож, правителі військової канцелярії, спираючись на високі монарші укази («поневаже височайшими ея імператорского величества всемилостивійшими указами повелено вірнихъ ея імператорского величества подданихъ за понесенние труда и служби височайшея млсти награждать») та дароване їм право вирішувати всі справи («въ Малой Россіи касающіеся до ураду гетманского діла управляти»), ухвалили

«звешепомятихъ племенниковъ ея Андрея, Павла и Корнія Андреевихъ синовъ Демешковъ ради вешепомятихъ ихъ вірно отправляемихъ служебъ принять под главній знакъ бунчукъ и оприділитель въ число бунчуковихъ товарищей, и в томъ чину привести ихъ на вірную ея імператорского величества къ присяге, дать на той чинъ сей за рукой нашей и присутствующихъ войсковой Енеральной канцелярии членовъ универсаль, чрезъ которой предложит даби генеральная малороссійская старшина, полковники, а особливо полковникъ киевскій зъ старшиной полковой и сотниками и прочіе, кому о томъ відать надлежитъ о томъ опрeдeленіи ихъ Андрея, Павла и Корнія Демешковъ в бунчуковіе товарищи відат нікакого къ нимъ діла неімлі, но должми они відомі битъ токмо в войсковой Енеральной канцелярии, а судом и росправою в суді войсковом Енеральномъ по примеру прочіихъ бунчуковихъ товарищей»⁴³.

Причому, якщо в тексті універсалу згадуються лише племінники Наталії Дем'янівни, то з прикінцевої фрази документа видно, що наданий Генеральною військовою канцелярією привілей поширювався на всіх перелічених в її клопотанні родичів («имъ бунчуковимъ товарищамъ Андрею, Павлу и Корнію Демешкамъ також и вешепомянутимъ прочіимъ на тое званіе универсали дань») ⁴⁴.

Так само правителі Генеральної військової канцелярії не відмовили Н.Розумовській і у задоволенні її прохання щодо видачі ще одному небожеві – Іванові Мітченку – універсалу з підтвердженням його належності до привілейованого козацького товариства, з яким вона виступила в 1749 р. Щоправда, цього разу звернення приватної особи було підкріплене резолюцією Київської полкової канцелярії. В адресованому Генеральній військовій канцелярії поданні з приводу справи І.Мітченка полкова старшина (а донесення було підписане полковими обозним, суддею та хорунжим) підтверджувала достовірність «служб» претендента та констатувала, що він гідний, аби «за показанные деда и отца и его самого службъ» бути зарахованим до числа привілейованих військових товаришів ⁴⁵ (щоправда, ішлося не про категорію бунчукових, як про це помилково просила Н.Розумовська, а значкових товаришів Київського полку) ⁴⁶.

Під тим таки 1749 р. у матеріалах Генеральної військової канцелярії зафіксоване представлення з Київської полкової канцелярії щодо надання «братам і

⁴² Там само. – Арк.2.

⁴³ Там само. – Арк.2 зв. – 3.

⁴⁴ Там само. – Арк.3.

⁴⁵ Там само. – Арк.4.

⁴⁶ Там само. – Арк.3–4.

братаничекам» Дараганам – військовим товаришам села Данювки Козелецької сотні Київського полку – звання значкових товаришів⁴⁷. До військової канцелярії подання надійшло 19 серпня 1749 р. І що цікаво, у представленні вказувалося, що саме того серпневого дня до полкової канцелярії надійшло п'ять чолобитних:

«Именно: Григория Дарагана з братом его родным, Панаса з братом его родным, Іллі і Василя Горобков, Іллі Балдюка з братом его родным, Клима Дарагана з братами Макаром и Артемом с прошениемъ об определении их, за их верніе службі, в звание значковых полку Киевского товарищей, и отбыванию им каждому и з вышенаписанными родными братами и братаничеками, на одних грунтах имеющих поочередь службу, в полковую Киевскую канцелярию подали оніе при сем врасматреніи и к надлежащему к определению [...] о всех службах известие, что они того звания достойнь»⁴⁸.

До клопотання додавалися написані на ім'я імператриці Єлизавети Петрівни згадані вище чолобитні претендентів, де вони змальовували власні службові старання. Наприклад, у колективному чолобитті Григорія, Прокопа, Семена, Михайла і ще одного Григорія Дараганів зазначалося:

«В службі з братами поочередно были, в походах, а именно: в Полщи чрез три года, на Черной Долине чрез год, в Очакове, в Днестровском походе чрез лето, при Васильковском форпосте чрез год, на устье Самары чрез год, при Сорокошицких форпостах чрез год, в изгоне людей на сию сторону [...] от неприятельского нападения чрез лето»⁴⁹.

Цікаво, що жоден із претендентів на почесне звання не був навчений грамоті⁵⁰. Також доволі показово, що інший їхній родич, зять Наталії Дем'янівни – Юхим Дараган, за включення котрого до складу бунчукових товаришів вона клопоталась 1742 р., у 1749 р. теж долучив своє клопотання до справи щодо надання власним родичам із села Данювки звання значкових товаришів⁵¹. А ще одним поручителем, який, власне, жодного стосунку до служби у Війську Запорозькому не мав, виступив придворний писар Іван Журавський⁵².

Зважаючи на перелічені «службь», «брати і братаничеки» Дарагани, як видається передовсім через свою родинну близькість до Розумовських (молодший з яких, Кирило, на той час уже був «призначений» на гетьманство в Україну) звання значкових товаришів таки отримали, аби вже з ним робити кар'єру у Війську Запорозькому. Так, згаданий вище зять Наталії Дем'янівни – Ю. Дараган у часи гетьманування Кирила Розумовського посідатиме з 1751 по 1762 рр. уряд київського полковника⁵³, а його родичі обійматимуть сотницькі посади й входить до складу полкової старшини⁵⁴.

⁴⁷ ЦДІАК України. – Ф.51. – Оп.1. – Спр.191 а. – Арк.9.

⁴⁸ Там само. – Арк.2–2 зв.

⁴⁹ Там само. – Арк.3.

⁵⁰ Там само. – Арк.3 зв.

⁵¹ Там само.

⁵² Там само.

⁵³ Модзалевский В.Л. Малороссийский родословник. – Т.1. – С.384.

⁵⁴ Gajecy G. The Cossack Administration of the Hetmanate. – P.208, 302, 304, 310, 338–339.

Отже, аналіз фактологічного матеріалу, що стосується складу службової та неслужбової гілки провідної соціополітичної верстви Гетьманщини, а також спостереження щодо технології вирішення питань, пов'язаних зі входженням до привілейованих груп бунчукових і значкових товаришів недвозначно вказує на неабияке поширення в козацькій автономії практики непотизму, тенденції формування персонального складу старшинського корпусу не стільки на підставі службових заслуг того чи іншого кандидата, а за ознаками його належності до впливових родинних кланів. З одного боку, це заважало процесу повноцінного оновлення правлячої еліти, а з іншого, – свідчило про кристалізації провідної соціальної верстви та зближення практик адміністрування в Гетьманщині з тогочасними європейськими аналогами. Нижче наводимо текст документів повністю⁵⁵.

№1

По указу Ея Величества гдрны Императрицы Елизавет Петровны самодеержишы всероссийской і прочая, і прочая, і прочая

[арк.2] Генеральной малороссийской старшине, полковникамъ, бунчуковымъ товаришамъ, старшинамъ полковымъ, сотникамъ и всімъ, кому о томъ відать надлїжить чрез сие объявляется по даннымъ сего октября 21 в войсковую Енералную канцелярію челобитех Наталия Демянвна госпожа Розумовская представила, что полку Киевского козаки родніе брата ей Федоръ, Герасимъ и Денисъ Демешки и племінники Андрей, Павель и Корней, Андреевы сини Демешкива, да зять Іосифъ Закревскій, Уласть Климович, Евфимъ Драган с пришлих де давних годов Ея Императорского Величества всероссийскому престолу в разных военных ниже показанныхъ и других многих походахъ верно радетельно и усердно нещады своего здоровья служили неупущая не одного походу, а именно: Федоръ Демешко тринадцать годовъ атаманомъ куріннимъ билъ и поручаемое ему разніе полковіе служби отбуваль, а Герасимъ Демешко во всіх турецьких акціяхъ и сраженіяхъ службу отправля, а діди и отцы ихъ всіхъ прежде бывшихъ походовъ неминовали, і сина ихъ инные от неприятеля раненни и побити, племянники же ей родного помершаго брата Андрея дети Андрей, Павель і Корній Демешки з одного двора перемінно во всіх турецьких походахъ обрїталис, а прадедъ их, Григорій Стришимец, чрезъ тридцять годъ сотникомъ остерскимъ билъ, и разніе походи отбуваль, а отецъ ихъ, а ее родной братъ, помятой умершій Андрей Демешко, всіхъ прежнихъ давних походовъ неминоваль, и зъ зятей же ея одинъ Іосифъ Закревскій билъ въ Полскомъ поході три года, такожъ и въ Очаковскомъ, Дністровскомъ и Хотинскомъ;

[арк.2 зв.] находился въ службі Ея Императорского Величества во всякой вірности, другій зят ея, Уласть, въ тихъ же походахъ будучи службу отправляль, а третій, Евфимъ Драганъ, въ тихъ же походахъ обретался, и особливо отецъ его, Федоръ Драганъ, находился в службі въ усіхъ Самарскихъ походахъ, и утре за тую же долговременную и усердно оказанную ревнустную ихъ службу чрезъ коорую они понесли зъ своихъ имуществъ многие убитки по приміру другихъ никакихъ еще доселі височайшого Ея Императорского Величества награждения не получили, і просила о награжденіи за такие многие ревносние и усердно оказанние служби, чиномъ бунчуковыхъ товарищей и о принятіи въ особливую протекцію Генеральной Войсковой Канцеляріи, а поневаже височайшими Ея Императорского Величества всемилостивійшими указами повелено вірнихъ Ея Императорского Величества подданихъ за понесенние труда и служби височайшея млсти награждать, того ради ми Генераль лейтенантъ и кавалеръ съ присутствующими войсковой Енераной канцеляріи члени, імія власть по силі височайшихъ Ея Императорского Величества указовъ всякие въ Малой Россіи касающіеся до ураду гетманского діла управляти, велели и звишепомытихъ племениковъ

⁵⁵ Див.: ЦДІАК України. – Ф.51. – Оп.1. – Спр.191 а. – Арк.2–3; Спр.417. – Арк.2.

ея Андрея, Павла и Корнія Андреевихъ синовъ Демешковъ ради вишепомятихъ ихъ вірно отправляемихъ службъ принять под главній знакъ бунчукъ и оприділить въ число бунчуковыхъ товарищей, и в томъ чину привести ихъ на вірную Ея Императорского Величества къ присяге, дать на той чинъ сей за рукой нашей и присутствующихъ войсковою Енеральной канцелярии членовъ універсаль, чрезъ которой предложит даби генеральная малороссійская старшина, полковники, а особливо полковникъ киевскій зъ старшиной полковой и сотниками и протчіе, кому о томъ відать;

[арк.3] надлежить о томъ опредѣленіи ихъ Андрея, Павла и Корнія Демишковъ в бунчуковіе товарищи відат нікакого къ нимъ діла неиміли, но должми они відоми битъ токмо в войсковой Енеральной Канцелярии, а судом и росправою в суді войсковом Енеральномъ по приему протчіихъ бунчуковыхъ товарищей. Для чего имъ бунчуковимъ товарищамъ Андрею, Павлу и Корнію Демешкамъ також и вишепомянутим протчіимъ на тое званіе універсали даны в Глухове октября 22 1742 года.

На подлинномъ подписи таковы:
 Генераль лейтенант и кавалер Іванъ Бибиковъ
 Брегадиръ Іван Іл.
 Судья енеральной Федоръ Лисенко
 Полковникъ Андрей Тютчев

№2

Высокородные и высочтенные глда войсковой генеральной канцелярии члены (1749)

Я в надежду вашего ко мні приятелства чрезъ сее высокородныхъ вашихъ приятельствъ прошу: племянникъ мой Іван Мітченко от полковой Киевской канцелярии взялъ атестатъ о произведении его в бунчуковіе товарищи, и по томъ атестате пожаловать и выдать ему універсаль в томъ чине его удостоить; також и о другихъ родственникахъ нашихъ в прошения пожаловать неоставлять; за что я высокородиямъ вашимъ в требованіяхъ отъ васъ [...] должна. Я по сему не оставленія ожидаемъ на сее ответа. [...]

Навсегда высокородиямъ вашимъ моихъ гсдра доброжелательна,

Наталия Разумовская

The article researches the mechanisms of filling starshyna vacancy in the Cossack State, which were based not on the candidate's great services, but on his kinship with the influential representatives of the starshyna stratum. In addition, attention is paid to the scale of this phenomenon and attitude to it in Cossack environment.

